

ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻՎՎՈՐՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱՆՅ
ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Դարձվածաբանությունը՝ որպես լեզվաբանության առանձին գիտաճյուղ, այն-
քան էլ հին չէ։ Թեև *դարձվածքները*¹ որպես լեզվական առանձնահատուկ երևույթ, ի-
րենց արմատներով զննում են դարերի խորքը, սակայն լեզվի զարգացման համեմա-
տաբար ուշ շրջանի արդյունք են՝ կապված մարդու լեզվամտածողության զարգացման
ավելի բարձր մակարդակի հետ։

Տրամաբանությունն այն է, որ նախնական լեզվամտածողության շրջանում
մարդու լեզուն խիստ աղքատիկ ու պարզունակ է եղել. արտաքին աշխարհն իր բազ-
մաթիվ կողմերով ու երևույթներով արտացոլվել է լեզվի մեջ, յուրաքանչյուր առարկայի,
գործողության ու հատկանիշի վերագրվել են համապատասխան բառեր։ Մարդը նախ-
անվանել է իրեն շրջապատող առարկաներն ու երևույթները, իր մարմնի մասերը (ծառ,
քար, ջուր, արև, անձրև, ոտք, ձեռք, գլուխ և այլն), և լեզվի զարգացման սկզբնական
փուլում հաղորդակցումը տեղի է ունեցել, այսպես կոչված, *միաբառություն*, այսինքն՝ մի
բառը *նախադասության* դեր է կատարել. նույն բառի մեջ համատեղված է եղել ինչպես
նրա հատկանիշը, այնպես էլ՝ գործողությունը։¹

Բնականաբար, լեզվի այդ փուլում բառերը *մենիմաստ* են եղել։ Հետագայում
միայն, միանման (երբեմն էլ տարբեր) առարկաների ու երևույթների միջև նմանություն-
ներ գտնելով, մարդը դրանք ևս նույն բառերով է անվանել։ Այսպիսով, աստիճանաբար
բառերը ձեռք են բերել նաև տարբեր իմաստներ, որի հետևանքով էլ՝ *բազմիմաստու-
թյուն*, ապա լեզվում հանդես են եկել *բառակապակցություններ*, որոնք էլ հիմք են
հանդիսացել *դարձվածային կապակցությունների* համար։ Շատ հասկացություններ
կողք-կողքի սկսել են հանդես գալ ինչպես մենաբառությամբ, այնպես էլ բառակապակ-
ցություններով. այսպես՝ *դարմանել* և *դարման անել*, *երդվել* և երդում ուտել (տալ),
ծնրադնել և *ծուրդնել* (*ծնկի վրա իջնել*), *արտասվել* և *արցունք թափել*, *ծեծվել* և *ծեծ*
ուտել, *կամրջել* և *կամրոջ կապել* և այլն։ Ընդ որում, բառակապակցությամբ արտա-
հայտված տարբերակը, բառային հետ համեմատած, ավելի մեծ տարադրույնություն
և արտահայտչականություն ունի։ Այսինքն, եթե *դարմանել*-ը նշանակում է միայն
բուժել, *բժշկել*, իսկ *ծնրադնել*-ը՝ միայն *չորել*, ապա *դարման անել*-ը *բուժել* իմաստի
հետ ձեռք է բերել նաև *հարեհաս լինել*, *սատար կանգնել*, *օգնել*, *հոգսը հոգալ*, եթե
ծնրադնել-ը նշանակում է *ծնկի գալ*, *խոնարհվել* մեկի կամ մի բանի առաջ, ապա *ծուրդ*
դնել-ը նշանակում է նաև *ծնկի գալով աղերսել*, *արտասվել*, *հնազանդվել*, *խնդրել* և
այլն։ Այս ճանապարհով էլ բառակապակցությունները *վերաիմաստավորվել են* և ձեռք
են բերել *դարձվածի* իմաստ։

Բնականաբար հասկանալի է, որ եթե *դարձվածային* բառակապակցություննե-
րի այս փուլում նրա կազմի մեջ եղած բառ-բաղադրիչները հիմնականում կամ մասնա-
կիորեն պահպանում են իրենց իսկական իմաստները, ապա մարդու լեզվամտածողու-
թյան ավելի բարձր փուլում նրանք նոր իմաստներ են ձեռք բերել, և ամբողջ բառա-
կապակցությունը լրիվ կամ մասնակիորեն *վերաիմաստավորվել է*, այսինքն՝ նրա ի-
մաստն այլևս չի բխել իր բաղադրիչ բառերի իմաստների գումարից։

Դարձվածների առաջացման հարցում չափազանց մեծ է նաև մարդու *կենսա-
փորձը*, բնությունն ու նրա երևույթների ճանաչելը, կենդանական աշխարհը, տարբեր
կենդանիների վարքագիծն ու նրանց յուրաքանչյուր տեսակի հատկանիշներն իմա-
նալր։ Մինչև մարդն իր կենսափորձով չիմանար, որ ձեռքով ձուկ բռնելիս ամպայման
պետք է նրան գլխից բռնի, չէր ստեղծվի *ծուկը գլխից բռնել* բառակապակցությունը,
որը *վերաիմաստավորվելով*² այլևս կապ չունի ձուկ բռնելու հետ, այլ նշանակում է

¹ Էդ. Աղաջան, *Լեզվաբանության հիմունքներ*, Եր. 1987, էջ 585։

հիմնավոր, մտածված գործ բաներ։ Այդպես էլ՝ որևէ գործի անհնարին լինելը, որևէ հարցի չլուծվելը պատկերավոր կերպով արտահայտելու համար ստեղծվել է *երբ կրիան (ծուկը) ծաղր բարձրաճառ դարձվածը*։

Եթե մարդը չիմանար, որ կոկորդիլոսն իր մեջ կուտակված թույնավոր նյութերը արտագատում է արցունքի տեսքով, չէր ստեղծի *կոկորդիլոսի արցունք բափել* դարձվածը, որ նշանակում է *կեղծ, սուտ լաց լինել*։ Մարդը շատ լավ գիտեր կրակ առաջացնելու դժվարությունը և բնության մեջ ջրի առատ ու տարածված լինելը, դրա համար էլ ստեղծել է *կրակի գին* (շատ թանկ) և *ջրի գին* (շատ էժան) դարձվածները։ Կամ մարդն իր շրջապատում *սև աղվեսի* ու *սպիտակ ագռավի* չհանդիպելու հիմնավորումով է ստեղծել այդ դարձվածները, որ նշանակում են *հազվադեպ, չճարվող բաներ*։

Բնականաբար, մարդու կողմից ստեղծված դարձվածները կազմվել են իրեն շրջապատող առարկաների ու իրեն ծանոթ երևույթների հիման վրա. նման դարձվածների կազմի մեջ մտնող բառերը (կամ նրանց մի մասը) իրենց իսկական իմաստները գրեթե չեն պահում, դրանք (կամ դրանց մի մասը) *վերաիմաստավորվում են* ենթարկվելով լրիվ կամ մասնակի իմաստային փոխակերպման, ինչպես՝ *կրակի գին, ջրի գին, բերանը ջուր առնել* (լռել, խուսել), *բերանի գուլ իմանալ* (մեկի կարծիքը, մտադրությունը իմանալ), *աչքին չերևալ* (կորչել, հեռանալ), *քիթ ու մտոթ անել* (մեկին արհամարհել, դեմքը ծամել), *ոտքը ոտքին գցել* (հանգիստ, անհոգ վիճակում լինել, ոչ մի բանով չհետաքրքրվել), *ականջին օղ անել* (մշտապես հիշել, երբեք չմոռանալ) և այլն։

Լեզվամտածողության զարգացման ավելի բարձր մակարդակում, իր ավելի մեծացող կենսափորձի շնորհիվ մարդն իր բառապաշարը հարստացրել է՝ հասնելով *վերացարկման* ավելի բարձր աստիճանի։ Դրա շնորհիվ ի հայտ են եկել արդեն բառակապակցություն-դարձվածներ, որոնց իմաստը բոլորովին չի բխել իրենց բաղադրիչ բառերի իմաստային գումարից։ Այսպես օրինակ, ոչ մեկը չի կարող ասել, թե ինչ կապ կա հետևյալ դարձվածների և նրանց բաղադրիչների իմաստների միջև՝ *մեկի բանջարանոցը քար գցել*, (ոչ ուղիակի ճանապարհով մեկին ակնարկել, վիրավորել, հանդիմանել), *գայլի գլխին ավետարան կարդալ* (մեկին ապարդյուն խորհուրդներ տալ, ջանալ ճիշտ ուղու վրա բերել), *ջրից չոր դուրս գալ* (ասվում է ճարպիկ, խորամանկ, ցեղ վիճակից, փորձանքից անվնաս դուրս ճողոպտող մարդկանց վերաբերյալ), *փոթորիկ մի բաժակ ջրում* (ոչ լուրջ պատճառով առաջացած իրարանցում, ոչնչից մեծ աղմուկ), *մեկի փոխանը կատու գցել* (մեկին խիստ անհանգստացնել, տանջել) և այլն։

Նշենք մի հանգամանք ևս. ամբողջ դարձվածային կապակցության իմաստը կարող է այնքան հեռանալ իր բաղադրիչների իմաստների գումարից, որ մի կողմից անհասկանալի դառնա հասարակության այն զանգվածների համար, մյուս կողմից՝ հասկանալի մնա մարդկանց մեղ շրջանակներում՝ որպես հաղորդակցման միջոց. լեզվում այսպես են առաջացել *ծածկաբանությունները*։ Այսպես՝ *կծիկը դեն* դարձվածը լայն տարածում չունի, այն ստեղծվել է որպես *մեղ դուրսբանք, վտանգից ճողոպտելու* ծածկախոսություն (Տղե՛րք, մեզ հետևում են՝ *կծիկը դրինք*, - շնջաջ Հովհիկը)։ *Պատր ծակ է* ծածկաբանությունը *նախազգուշացման* բանաձև է (զգուշացի՛ր, մեզ լսող կա, կամ մեր լեզուն հասկացող կա)։ Ծածկաբանություններ են նաև *բարձր փոխել* (երեխա ունենալու նպատակով ուրիշ տղամարդու հետ կենակցել), *զլուխն ուտել* (սպանել, մահ հղիությունը բնդհատել), *եղանակը խառն* է (ընտանիքում կամ հիմնարկում անհամեմատելիություն է տիրում) և այլն։

Լեզվաբանական գրականության մեջ դարձվածների առաջացման այս երևույթը (երբ դարձվածային միավորի վերածվելով՝ բառակապակցությունը նոր իմաստ է ձեռք բերում բառերի վերաիմաստավորման շնորհիվ) կոչվում է ֆրազեոլոգիական *դարձվածաբանական ածանցում*,² որ չպետք է շփոթել բառակազմական *ածանցման* հետ։

² А. К у н и н, *Ивверсия как явление фразеологической стилистики*, Л., 1975, А. Назарян, *Фразеология современного французского языка*, М., 1987.

³ Ն. Մ ե լ ը յ ա ն, *Ֆրանսերենի դարձվածաբանության զարգացման վերլուծական միտումները*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», թիվ 2, Եր., 2002։

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես են ստեղծվում դարձվածները. դրանք անհատական⁴, թե՛ կոլեկտիվ ստեղծագործություններ են: Այս խնդիրը սերտորեն կապվում է բառի ծագման տեսությունների հետ:⁵ Եղ. Աղայանը գրում է. «...նախնական արտադրողական կոլեկտիվի անդամները հավաքվել և միասին ստեղծել են այս կամ այն բա՞ռը: Ո՛չ, նրանք ստեղծագործել են բառերն այնպես, ինչպես ստեղծագործել ու ստեղծագործում են ժողովրդական երգերը, էպոսը և այլն: Հայտնի է, որ ժողովրդական յուրաքանչյուր ստեղծագործություն իր ծագմամբ կրում է *անհատական բնույթ* *Մեկերը* (ընդգծումներն իրենց են – իՄԸ) ստեղծագործում են, հասարակությունը յուրացնում է այն, մշակում ու զարգացնում է դարերի ընթացքում, դարձնում իր սեփականը.... Ծիշտ աղբյուրի պրոցես է ներկայացնում նաև *բառերի* (նախապես *բառնաժողովությունների*) ստեղծագործությունը» (ընդգծումները մերն են – իՄԸ):⁶

Բառերի նման՝ դարձվածներն էլ ծագմամբ անհատական բնույթ ունեն: Ծնվելով անհատների, *մեկերի* կողմից՝ դարձվածը ընդհանրանում է և դառնում ընդհանուրի սեփականությունը, և իր խոսքի ուժն ավելի սաստկացնելու, այն ավելի ազդեցիկ ու պատկերավոր դարձնելու, տվյալ անձնավորությանը կամ երևույթը ավելի դիպուկ գնահատելու նպատակով, ելնելով տվյալ իրավիճակից, խոսողը վերհիշում ու վերարտադրում է արդեն պատրաստի լեզվական այդ միավորը՝ կա՛մ բառակապակցության կա՛մ նախադասության տեսքով:

Այսպիսով՝ դարձվածը գոյացել է մարդու՝ *աշխարհնաչողության* և *լեզվի զարգացման ավելի բարձր մակարդակում*, երբ մարդն փ յիճակի էր *վերաճարկում* կատարել, այսինքն՝ մտովի վերանայ առարկաների մի շարք հատկություններից ու հարաբերություններից և առանձնացնել դրանցից որևէ մեկը:⁶

Լեզվաբանների մեծ մասը դարձվածների առաջացումը պայմանավորված է համարում *լեզվական նշանով*. դարձվածը լեզվում հենց այնպես չի ստեղծվում, նրա ստեղծման համար անպայման հիմք ու նախադրյալներ են անհրաժեշտ. «Արտաքին աշխարհի առարկաների ու երևույթների (դեմոտատների) հետ ունեցած կապը ուղղակիորեն բխում է լեզվի *նշանային բնույթից*», - գրում է լեզվաբան Ա. Պոտեբյան:⁷ «Ամեն մի դարձվածային միավոր, - գրում է Գ. Պերմյակովը, - արտահայտում է մեկ միասնական հասկացություն, այսինքն *ինչ-որ բանի նշան է ծառայում*... Դարձվածային միավորի նշանային բնույթն առաջին հերթին այն հանգամանքն է, որով ապացուցվում է, որ դարձվածները առանձին առարկաների ու հարաբերությունների նշաններն են, և դա արտահայտվում է նրանց իմաստային և տրամաբանական պայմաններում»:⁸

Դարձվածի նշանային բնույթն է պատճառը, որ հաճախ համանման երևույթների վերաբերյալ տարբեր ժողովուրդներ դարձվածներ են ստեղծել՝ իրենց աշխարհագրական միջավայրի, կենցաղային պայմանների, ազգային սովորությունների, ինչպես նաև հոգեբանական հատուկ գործոնների հանգույն: Այսպես, համանման երևույթը պատկերավոր ու տպավորիչ ներկայացնելու համար հայերենում ստեղծվել է *մնացել են երկու քարի արանքում*, իսկ ռուսերենում՝ *մնացել և՛ երկու կրակի արանքում* (պատճառը ռուսների քար չունենալն է): Ռուսի մտածողությամբ սիրտը կարող է մինչև կրքունկներն ընկնել՝ *сердце в пытке ушло*, իսկ հայի *սիրտը միայն փորել է լոկկնում*, կամ *լեղաճաք է լինում*, *լեղին պատվում* է կամ *հոգին կորեկի հատ է դառնում*: Կամ ռուսի *բանը* կարող է *ծխախոտ լինել՝ дело тасак*, հայի *բան՝ բուրդ* (*բանս*) (*բանդ*) *բանը բուրդ է*), ինչպես նաև՝ ռուսի համար՝ *дело в плясе*, հայի համար՝ *բանը գլուխ բերել*, *բանը գլուխ գալ*: Մաստիկ նիհար, հյուծված, տանջահար մարդուն ռուսները համեմատում են *կատվի* հետ՝ *дропая комка*, իսկ հայերը՝ *ցամաք ձորի աղվեսի*, կամ *լղար թագու* կամ ավելի պատկերավոր ասում են՝ *քիթը բռնես՝ հոգին կտա*: Սոված, կիսաքաղց, խիստ կարիքի մեջ եղած մարդու մասին ռուսներենում ստեղծվել է *класс (положить) зубы на полку* դարձվածը, հայերենում՝ *ատամի ժանգով ալրել*, *բերանը քանդում բռնել*,

⁴ Отто Эсперсен, Философия грамматики, М., 1958, А. Назарян, նշվ. աշխ.:

⁵ Եղ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987, էջ 595-596:

⁶ Փիլիսոփայական բառարան (խմբ. Մ. Ռզնեմտալի), Եր., 1975, էջ 404:

⁷ А. Потеев, Из лекции по теории словесности, Харьков, 1984, стр. 103.

⁸ Г. Пермяков, От поговорки до сказки, М., 1970, стр. 34-35.

պաղ թոնրի վրա նստել, շուն բ... կենով ապրել, քարին քացի տալով ապրել, օրվա հացի կալոտ լինել և այլն:

Դարձվածի՝ որպես լեզվական նշանի հետ ամենից առաջ առնչվում են նրա ազգային բնույթն ու ազգային լեզվամտածողությունը: Ամեն մի դարձված կապված է այդ լեզուն կրող ժողովրդի ու նրա լեզվամտածողության հետ. պարունակում է տվյալ ազգի սովորություններն ու ավանդույթներն և հիմնականում հարազատ է միայն այդ ազգին. «Ազգային առանձնահատկություններով է օժտված լեզուների դարձվածային համակարգը ամբողջությամբ», գրում է Վ. Դակը:⁹ Հայտնի դարձվածաբան Ա. Նազարյանն ավելացնում է՝ «Դարձվածաբանության ազգային առանձնահատկությունները դրսևորվել են նրա ուսումնասիրության բոլոր տեսակետներով»:¹⁰

Ելիշտ է, հայոց լեզվի հարուստ դարձվածային ֆոնդի մեջ մտնում են նաև այլ լեզուներից կատարված փոխառություններ ու պատճենումներ. բայց դրանց սեռական-րար կշիռը այնքան էլ մեծ չէ. կասկածից վեր է, որ հայերենի դարձվածների ճնշող մեծամասնությունը գոյացել է ազգային հիմքի վրա և հանդիսանում է հիմնավորց հայ ժողովրդի հոգևոր ու մշակութային, գիտական ու հասարակական կենսագործունեության պտուղը՝ նրա ստեղծագործական հանճարի արդյունքը:

Յուրաքանչյուր լեզվի դարձվածային միավորներում ամենից առաջ վճռական նշանակություն ունեն տվյալ լեզվի բառային կազմը, հատկապես նրա իմաստային հարըստությունն ու բառակազմական հնարավորությունները: Դարձվածները կազմվում են տվյալ լեզվի ներքին օրինաչափություններից բխող, այդ լեզվին հատուկ քերականական առանձնահատկություններով: Սակայն դարձվածների առաջացման ու տարածման գործում կարևոր նշանակություն ունեն նաև արտալեզվական գործոնները: Ամեն մի լեզվում դարձվածների բովանդակության ձևավորման համար հիմք են հանդիսացել տվյալ լեզուն կրող ժողովրդի պատմությունն ու ազգագրությունը, աշխարհագրությունը, կենդանական աշխարհն ու բնակլիմայական պայմանները, տնտեսական կյանքն ու կենցաղը, մշակութային կյանքն ու արհեստները: Դարձվածներում ամենից առաջ արտացոլվում են տվյալ ժողովրդի *հոգին* ու *հոգեբանությունը*, մտածելու և դատելու կարողությունները, նրա *ինտելեկտը* և այլն: Այսպես, Սիբիրի ժողովուրդների լեզվում հարյուրավոր դարձվածներ կան՝ կապված ձյան տարբեր տեսակների, փոթորիկի ու սառույցի, ծառերի, անտառի ու փայտի, անտառային կենդանիների ու ւրսորդության հետ, իսկ հարավի ժողովուրդների մոտ դրանց մի մասը խառն բացակայում է. սրանց մոտ էլ կան իրենց տարածքի, բնության ու կենդանական աշխարհի հետ կապված դարձվածներ, որոնք չկան հյուսիսի ժողովուրդների լեզվում:

Պայմանավորված իրենց ազգային բնությամբ՝ դարձվածների մեծ մասը անթարգմանելի է, որովհետև հատուկ է միայն տվյալ ժողովրդի կյանքին ու լեզվամտածողությանը: Սակայն այդ անթարգմանելիությունը բացարձակորեն չի կարելի ընդամենը, որովհետև ժողովուրդների լեզվամտածողությունների միջև չիմանական պարիսպ չկա: Դարձվածների մի մասը, իհարկե, թարգմանվում է և պատճենվում, այսպես աշխարհի շատ ժողովուրդների սեփականությունը չէին դառնա հին հունական ու լատինական, ինչպես նաև աստվածաշնչային բազմաթիվ դարձվածներ: Նույնիսկ որոշ դարձվածների մասին դժվար է ասել՝ դրանք պատճենումներով են անցել մի լեզվից մյուսին, քե տարբեր լեզուներում առաջացել են ինքնուրույնաբար: Օրինակ՝ *իրար հետ շուն ու կատու դառնալ (լինել)* դարձվածը նույն իմաստներով գործածում են նաև անգլիացիները՝ *cat and dog life* (շուն ու կատվի կյանք), ֆրանսիացիները՝ *vivre comme chien et chat*, ռուսները՝ *жить как кошка с собакой*, կամ՝ *մազից կախված լինել* — ռուսերեն՝ *взвешивать (держаться) на волоске*, անգլերեն՝ *hang by on a thread*, ֆրանսերեն՝ *ne tenir qu, a un cheveu*.

Անառարկելի է, որ թարգմանաբար են ամբողջ աշխարհի սեփականությունը դարձել անտիկ աշխարհի հետևյալ դարձվածները՝ *աքիլեսյան գարշապար, դանախդյան տակառ, պրոկրոստեսյան մահիճ, դամոկլյան սուր, ավգյան ախոռներ, գորդյան հանգույց, պյուրոսյան հաղթանակ, Թեմիդայի կշեռք, Ռուբիկոնն անցնել, Բաքոսի եր-*

⁹ В. Г а к, *Беседы о французском слове*, М., 1966, стр. 249.

¹⁰ А. Н а з а р я н, *Նշվ. աշխ., էջ 41:*

կրթապատ, բաքոսյան խնջույքներ, Մորփեոսի գիրկն ընկել, տրոյական ծի, առատությամբ եղջուր, սիզիֆյան աշխատանք, դրակոնյան օրենքներ, Էրոսի նետով խոցվել (սիրահարվել), ավետյաց երկիր, դելփյան պատգամախոս (գուշակող), էլիսյան երկիր (անմահների երկիր), կաստելյան շուն (տան պահապան), հոմերոսյան ծիծաղ, քրքիջ, կոլոմբոսի ծու, տանտալոսյան տանջանքներ (շատ մոտիկ գտնվող նպատակին չհասնելուց առաջացած տանջանքներ), և դո՛ւ Բրուտոս (մտերիմ, հարազատ մարդու դավաճանություն, պարսավանք՝ ապերախտության դեմ) և այլն:

Թարգմանության միջոցով են լայն տարածում գտել նաև աստվածաշնչյան դարձվածները՝ Աստծու գառ (հորթ), Աստծու տուն, Ադամի որդի, Ադամի զգեստով, Ադամի և Եվայի ժամանակներից, արգելված պտուղ, բաբելոնյան աշտարակաշինություն, գայթակղության քար, եղենական խնձոր, թզենին պահողը կուտի նրա պտուղը, թզենու տերև, երկնային դրախտ, երկնային մանանա, իր խաչը կրել, Հուդայի համբույր, ձեռքերը լվանալ, ծայր բարբառո համապատի, Նոյյան տապան, նոյի աղավնի, նոյի ագռավ, Սողոմ-Գոմոր, փոս փորողը փոսը կրնկնի, քարերը հավաքելու ժամանակը, բավոթյան նոխազ և այլն:

Թարգմանաբար են տարածվել նաև հեղինակային ծագում ունեցող մի շարք դարձվածներ՝ փոթորիկ մի բաժակ ջրում (Մոնթեսքյու), բոլոր ճանապարհները Հռոմ են տանում, կրակից շագանակներ հանել (Լաֆոնտեն), վերջին մոհիկան (Կուպեր), երկու տիրոջ ծառա (Գոլդոն), լինել, թե՛ չլինել, ժամանակը իր շավղից դուրս է եկել (Շեքսպիր), խավարի թագավորություն (Դոբրոլյուբով), արջի ծառայություն մատուցել, սայր տեղից չի շարժվում, սիրամարգի փետուրներով ագռավ (Կոխով), կրակի վրա յուղ լցնել (Հորացիուս), պղտոր ջրում ծուկ որսալ (Եգպոս), կոտրած տաշտակի առաջ կանգնել (Պուշկին) և այլն:

Դարձվածների ու արտահայտությունների մի փոքր խումբ էլ կա, որ տարբեր լեզուներում չի քարգմանվում, և չնայած օգտագործվում է լատիներենով, բայց դրանց իմաստները հասկանալի են, օրինակ՝ alma mater (մայր բուհ), vini, vidi, vici (եկա, տեսա, հաղթեցի), tabula rasa (մաքուր գրատախտակ), magister dixit (ուսուցչուհին ասաց - ասել է), de facto, de jure (առկան և փաստացին), momento mori (այս րոպեին, հենց հիմա): Դիշտ է, փոխառյալ ու պատճենված դարձվածները ցանկացած լեզվի դարձվածային համակարգի բաղադրիչ մասն են կազմում, բայց ինչպես ամեն մի լեզվի, այնպես էլ հայոց լեզվի դարձվածների հարստության առաջացման հիմնական աղբյուրը հենց ինքը՝ մայր լեզուն է՝ իր գործառության բոլոր ոլորտներով՝ իր գրաբարյան, միջին հայերենի, ուշխարհաբարի շեղանդով, ինչպես նաև բազմաթիվ նորակամություններով, որոնցով այսօր հեղեղված է մեր զանգվածային լրատվության լեզուն: Բերենք դրանցից մի քանիսը միայն (դրանց մի մասը նույնպես թարգմանաբար է անցել մեր լեզվին)՝ աթոռը կթել, յուղոտ աթոռ, աթոռը գրավել (խել), ազատ աթոռներ, աթոռները փուլ գալ, աթոռը պահել, աթոռից կառչել, աթոռը պաշտել, փակուղի մտնել, փակուղուց դուրս գալ, խալի մեջ մտնել, խաղից դուրս գալ, ծախ կոշիկը աջ ոտքը հագնել, գնացքից թռչելու ժամանակը, նավը լքել ոչ միայն խորտակվելիս, դրամի լվացում, երակ մտնել, մանկուղ դառնալ, սառը ցնցող ընդունել, տանիք ունենալ, տակառ զլորել մեկի վրա, կանաչ լույս վառել (մեկի առաջ), մեր դեմ խաղ չկա, եղունգ ունեն լեզետիմությունը քորիք, ոտքերդ լեզետիմությանդ չափով մեկնիր և այլն:

Այժմ համառոտակի նշենք այն աղբյուրներից մի քանիսը, որոնցից առաջացել են բնիկ հայկական դարձվածային միավորները:

Հասկանալի է, որ վաղնջական մարդն ի սկզբանե պետք է իր կենցաղից ելնելով ստեղծեր դարձվածները, ինչպես՝ անկողին ընկնել, քար քաշել, քացալս խմել, ձեռքերը ծալած նստել, չորս պատերի մեջ փակվել, օրվա հացի կարոտ մնալ, ականջին օղ անել, ջրի ճամփա դարձնել, հացի մեջ աղ չկա (մեկի), մեկի ասեղը թելել, տան վրա մոխիր մաղվել, ետևից կարմիր խնձոր ուղարկել, (մեկի) բուրդը քամում տալ, ձուկը զլխից բռնել, էս խմորը շատ ջուր կվերցնի և այլն:

Մարդու կենցաղի անբաժան մասն են եղել հողագործությունն ու գյուղատնտեսությունը, հետևաբար այս բնագավառների հետ կապված դարձվածները նույնպես գալիս են դարերի խորքից՝ կամր կալից հանել, (խոսակցության մյուս փոխել, շեղվել մյուսից), կամն առնել՝ քարերն ընկնել (նույն իմաստն ունի), խոփը (գերանդին) քարին

ատներ, հին դարմանը քամու շտալ (անցած դեպքերը, խոսակցությունը ամհարկի իրչեկ պատմել), դարմանի տակ ջուր, լուծին մոտ չգալ, (մեկի) կանաչ արտը հմծել, կապը քաշել, կապը կտրած, պարարտ հող ստեղծել, պտուղը ծառից հեռու չընկնել, մույր քամի կտավ, եզամ համառություն, մի խորձ խոտով էշին քեռի չեն ասի, ստեղծ ծեծող ղին ղրխկ ասել, ճիպտոր կամին ղնել (սկսած գործը կիսատ թողնել), մանգաղը պատից կախել (անգործ մնալ), վերին արտի ցորեն (ընտրյալ), ջուր ու ծավար կանգնեցնել (շատախոսել), կարկուտ ծեծել (անհիմն խոսել), կորկոտ ունի ծեծելու (ասելիք, պառնալու), հանջ ունի, ձին չառած՝ մսուրը կապել, կարկուտը ծեծած տեղը է ծեծում և այլն:

Մարդիկ բազմաթիվ դարձվածներ են ստեղծել մաև իրենց շրջապատող բնության, նրա բարի ու չար երևույթների հետ կապված՝ գլխին սև ամպեր են կուտակվել, քամի կուլ տալ, ջրի երես բարձրանալ, ջրի բերած, ջրի տարած, քամի անել, բամբակ ու կողմից է փչում, երկինք բարձրացնել, քիթեռնիկի կյանք ունենալ, արևը (մեկի) մայր մտնել (մահանալ), արևը վատ տեղ է մայր մտել (խոսելու կամ գործելու համար անհնազանդ պայմաններ ստեղծվել), արևի երես հանել (որևէ գաղտնի բան բացահայտել), արևի վրա էլ բծեր կան (ամեն բան էլ թերություն կունենա), արծվի աչք (ամենատեսն սուր հայացք), գետնի տակից բուսնել, գետնի տակն անցնել, գայլի ախորժակ ունենալ, աստղը թեքվել (մեկի), աստղը խավարել (մեկի), աստղերը հաշվել (ասվում է հալարտ ու գոռոգ, ինքնահավան մարդու մասին) և այլն:

Քանի որ մարդուն ամենամոտ օբյեկտը, առարկան իր մարմինն է, իր օրգանիզմը, դրա համար էլ մարդն ամենաշատ դարձվածներ կազմել է իր մարմնի մասերի անվանումներով՝ սկսած մազերից, վերջացրած եղունգներով. մարդը հազարավոր դարձվածներ է կազմել իր մարմնի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին օրգաններով անվանումներով՝ վերաիմաստավորելով դրանք: Այսպես, օրինակ, մեր հաշվումներում հայտք լեզվում միայն *գլուխ* գերադաս անդամով 700-ից ավելի դարձվածներ կան, իսկ եթե նկատենք դրանց բազմիմաստությունը, դրանց թիվը կհասնի հազարների (հայտնի է, որ դարձվածներից շատերը իրենց բուն իմաստներից բացի ունեն մաև մի քանի իմաստներ): Բերենք թեկուզ մեկ օրինակ. *գլուխ բարձրացնել* դարձվածն ունի 6 իմաստ: 1. ապստամբել, ոտքի ելնել, 2. հակաճառել, վիճել, 3. ուրբոստանալ, չենթարկվել, 4. գոռալ, առաջանալ, 5. սքափվել, ուշքի գալ, 6. աշխուժանալ, վերակենդանանալ:

Որ իսկապես լեզուների դարձվածային ֆոնդի համակարգում թվային քանակով մարմնի մասերի անվանումներով կազմված դարձվածային համակարգն է գերակշռողը, հաստատում է մաև մեր կատարած վիճակագրությունը: Ասվեց, որ *գլուխ* բառը դադրիչով հայերենում կա 700-ից ավելի դարձված, *աչք*-ով՝ 600, *սիրտ*-ով՝ 395, *ձեռք*-ով՝ 380, *ոտք*-ով՝ 345, *բերան* բառով՝ 268, *լեզու*-ով՝ 180, *քիթ* բառով՝ 166, *ականջ*-ով՝ 145, *մատ*-ով՝ 78, *մառամ*-ով՝ 65, *մազ*-ով՝ 40 և այլն: Նկատել ենք, որ մեզ ծանոթ լեզուներում, մույնյան մարմնի մասերի անվանումներով կազմված դարձվածները մեծ թիվ են կազմում, սակայն ոչ մի լեզվում հայերենի չափ բազմաքանակ չեն. դրանցում մարմնի մասի որևէ անուն բաղադրիչով կազմված դարձվածների թիվը առավելագույնս չի անցնում 50-ի սահմանը:

Տարբեր ժողովուրդների դարձվածային համակարգում իրենց թվային քանակով ու բազմազանությամբ երկրորդ տեղում են ընտելացրած կենդանիների ու թռչունների (շուն, կատու, կով, եզ, ձի, ոչխար, այծ, նոխազ, էշ, ջորի, խոզ, խոճկոր, աքաղաղ, հավ, բադ...), ինչպես մաև իր շրջապատում ապրող կենդանիների, գազանների, սողունների ու թռչունների (գայլ, արջ, աղվես, բորենի, կրիա, կիտար, եղնիկ, մուկ, մողես, օձ, արծիվ, ագռավ, ծիռ, բազե...) անվանումներով վերաիմաստավորված բառակապակցություններ, որոնցով ժողովուրդը կենդանիներին բնորոշ հատկանիշներով ու արարքներով բնութագրում է մարդկանց, նրանց արարքներն ու հարաբերությունները:

Նշելով դարերի փորձից, երբեմն էլ սնահավատությունից՝ ժողովուրդը որոշ շակի կապ է ստեղծել գույների խորհրդանշական իմաստների ու դրանց հետ կապված առարկաների, երևույթների ու մարդկային հարաբերությունների իմաստների միջև: Երկուսից լայնքի տարբեր բնագավառների վերաբերյալ ստեղծել է բազմաթիվ դարձվածներ, դրանց բաղադրիչներ դարձնելով գույների անունները՝ մի գույնի հետ կապելով հաջորդության ու բախտավորության, մյուսի հետ՝ անհաջողության ու դժբախտության հասկատալիքներ: Այսպես, դարեր շարունակ մարդու համար *սև* գույնի անվանումը խորդ

հըլդանշել է սգո, տխրության, դժբախտության, մահվան, անհաջողության, ամոթի, խռովության նշան (արևը սևանալ, սև գիրը գրել, գլխին սև ամպեր կուտակվել, սևասիրտ լինել, սև օրի գալ, սև հագնել, սև քուն մտնել, անուր սև քարին գրվել, արանքնեքով սև կատու անցնել, սև շան հանդիպել...), կարմիր գունաճանաչումն օգտագործվել է սևին հակառակ իմաստներով՝ որպես ուրախության, հաղթանակի, տոնահանդեսի, բարեհաջողության խորհրդանշել (կարմիր օր, կարմիր արև, կարմիր կապել-ամուսնանալ...): Բայց քանի որ կարմիրը նաև աղյան գույնն է, դրանով կազմվել են նաև կոտորած, սպանդ, արյունահեղություն, սպանություն նշանակող ԴՄ-ներ: Կարմիր գունաճանաչումը յույս գոյականի հետ արգելք է նշանակում (կարմիր յույս վառել մեկի առաջ): Այս դարձվածին հակառակ է կանաչ յույս դարձվածը, որը հաջողության, բարեմաղթության խորհրդանշել է: Կանաչ գունաճանաչումը խորհրդանշվում է կյանքը, երիտասարդությունը, հաջողությունը, սպիտակ գույնով նշվում է մաքրություն, անաղարտություն, պարզություն, կապույտով՝ երազանք, նույնիսկ ցնորք, ամհասանելիություն, վարդագույն գունաճանաչումը խորհրդանշվում է ուրախ, պայծառ տրամադրություն, ցանկալի ապագա, երջանիկ կյանք (վարդագույն ակնոցներով նայել), դեղին գույնը նախագուշացման, ինչպես նաև թախծի նշան է:

Որոշ դարձվածներում միասնաբար հանդես են գալիս տարբեր գունաճանաչներ. օրինակ՝ կարմիր-կանաչ կապել, (տղային ամուսնացնել), սևը ներսն անել, սպիտակը՝ դուրս, սևը սպիտակից չօղկել, կարմիր օրը սևացնել և այլն:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, գունաճանաչներով կազմված դարձվածների մի զգալի մասը նորաբանություններ են: Բովորովին վերջերս (Իրաքի պատերազմի հետ կապված) ստեղծվել է նորմալազույն մակարդակ դարձվածը, որը մախորդում է կարմիր մակարդակին (արյուն թափելուն):

Մաքուր գիտակցության զարգացման ավելի բարձր մակարդակում, կապված գիտության ու արվեստների զարգացման հետ, լեզվում էլ առաջ եկան բազմաթիվ դարձվածներ. այսպես՝ երգ-երասմշտության հետ են կապված հին երգը երգել, առաջին ջութակ, մեկի դուդուկի տակ պարել, մեկի դուդուկը փչել, հեռու դափի ձենն անուշ է (ժող.) և այլն: Թատերական արվեստից են առաջացել կուլիսների ետևում, դիմակը պատռել, իր դերում չլինել, թատերաբեմ դուրս գալ, դիտողի դերում լինել, թատրոն սալալ (մեկի գլխին), հանդիսատես ձեռք բերել և այլն: Նկարչությունից՝ իններորդ ալիք, վրձնահարվածներ տալ, վառ գույներով ներկայացնել, գույները խտացնել, մեծ կտավի գործեր ստեղծել, սև (մռայլ) գույներով պատկերել. կա նաև սրա հակառակը՝ վարդագույն (վառ) գույներով պատկերել և այլն:

Գիտության տարբեր բնագավառներից են առաջացել՝ փակագծերը բանալ, հավասարեցնել գործի, հավասարության նշան դնել, ընդհանուր հայտարարի բերել, տորիչեյան դատարկություն, հակադիր բեռններում գտնվել, մեռյալ կենդի հանել, հակադարձ համեմատական լինել, օգտակար գործողության գործակից (մաթեմատիկա, ֆիզիկա), կուլտալիզը հեռացնել, պատրաստի դեղատոմս, երակ մտնել, սրտի գաղտնիքը իմանալ, կենդանության նշաններ ցույց տալ, սև (վարդագույն) ակնոցներով նայել, հին հիվանդությունից ձեռք չքաշել, վանեցու արյուն ներարկել, խրոնիկական հիվանդությամբ տառապել (ըմշկությունից): Վերջակետ դնել, մեծատառով գրել, հատուկ անուն դառնալ, Գասպարյանի շարադրություն (ամիմաստ, խառնիշփոթ շարադրանք), ագռավի ծանկեր (տգեղ ձեռագիր), այբից մինչև ֆե (լեզվաբանությունից): Խնդանոթի միս, երկսայրի սուր, նիզակ ծոծել (մեկի դեմ), դատարկ կրակոց, զենքերը ցած դնել, վառողը չոր պահել, սփններով դիմավորել, սառը պատերազմ, ծանր հրետանի, հինգև-թորը գորսայուն, ներքին թշնամի, դանդաղ գործող ռումբ, թեթև հեծելազոր (ռազմական կյանքին վերաբերող):

Մարզական կյանքից նույնպես բազմաթիվ բաղադրյալ տերմիններ դարձվածային արժեք են ձեռք բերել. ահա դրանցից մի քանիսը՝ դեղին քարտ ցույց տալ, խաղից դուրս գալ, խաղի մեջ մտնել (մտցնել), վերջնագծին հասնել, (հասցնել), երկրորդ շնչառություն ստանալ, ձիու քալ կատարել, ռակիդով կա անել, մատ անել, ֆուլ անել, սուսերներ ծոծել, ճիշտ նպատակակետին (դիպուկ) կրակել և այլն:

Դարձվածների առաջացման աղբյուրներից մեկն էլ գողոցների, արվեստագետների, լրագրողների կողմից ստեղծած անհատական, հեղինակային շատ արտահայ-

տություններ ու բառակապակցություններ են, որոնք վերաիմաստավորվում են ու անցնելով ժողովրդին, ընդունվում են նրա կողմից, դառնում են համագործածական: Օրինակ, Հ.Թումանյանի հեղինակած շատ արտահայտություններ, անվանումներ վերածվել են Ղ-Մ-ների, ինչպես՝ *Չախորդ Փանոս*, *Անբան Հուրի*, *Բաջ Նազար*, *Նետրի քարաբաղնիս*, *Կիկոսի մահը*, *բայր բանկ է*, *աչքը բեքեցիր՝ բանիդ տերը չես*, *անբախտ վաճառականներ*, Ավ. Իսահակյանի ստեղծած՝ *քարից, հողից հաց բամել*, *աչքը ճամփին ծով դառնալ*, *խեղճին քշա ասել*, *գլուխը դնելու տեղ չգտնել*, *աչքերին բուգ փչել* և այլն:

Ղարձվածների անսպառ աղբյուր է *Ժողովրդական բանասիրությունը*, հատկապես առածներն ու ասացվածքները, ինչպես՝ *Յուսն Վերգո*, *Չենով Օհան*, *հոնքը շինելու տեղ աչքն էլ հանել*, *ջաղացը կորցնել՝ չախչախի հետևից ընկնել*, *ճիպոտը իր բռնից կտրել*, *գելի գլխին ավետարան կարդալ*, *հոր փորոտը հորը կրկնի*, *մեխի գլխին բռնեցքով չեն խփի*, *առուն չբռած հոպ չեն ապի*, *մինչև Շուշանը գարդարվի*, *սլառաբար կարճակվի*, և այսպիսի հազարավոր օրինակներ կարելի է բերել:

Ժողովրդական լեզուն ու բարբառները մույնպես դարձվածների հարստացման անհատնում աղբյուրներ են. բերենք դրանցից մի քանիսը՝ *արյունը պղտորվել*, *բուրբ կատիկը բռչել*, *ձեռն ու ոտքը քաշվել*, *քիթը բռնես՝ հոգին կտա*, *գլխին օլին բերել*, *էշին մտնելը մի այլք է*, *իջնելը՝ երկու, շունը շան քար չի ծամի*, *էծը էծին լալ է*, *քան մի սուրու ոչխար*, *գոռոգ գառան գլուխը գիլի փորն է*: Բարբառներից են դարձվածների արժեքներ ստացել մաս բազմաթիվ անեծքներ ու օրհնանքներ, ինչպես մաս գոեհկաբանություններ:

Ինչպես տեսանք վերևում, ցանկացած լեզվի դարձվածային համակարգի հարստացման աղբյուրներ են մաս տարբեր լեզուներից կատարված բարգմանությունները և պատճենումները: Լեզուն օրեցօր հարստանում է մաս դարձվածային նորաբանություններով՝ պայմանավորված հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխություններով, ինչպես մաս գիտության ու տեխնիկայի աննախադեպ զարգացմամբ. դրանք լայն տարածում են գտնում հատկապես զանգվածային լրատվության միջոցով:

ИСТОЧНИКИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И ВОЗНИКНОВЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Резюме

Х. Бадибян

Фразеологизм – во все более высокое языковое явление: оно связано с все более высоким уровнем развития языкового мышления человека, когда человек был в состоянии абстрагироваться, благодаря чему признак приписывается предмету и составляются словосочетания и предложения. Они же в все более поздний период переосмысливаются и превращаются в фразеологизмы.

В статье рассматриваются источники происхождения фразеологизмов армянского языка, отличаются многочисленные фразеологизмы, появившиеся с помощью как собственных языковых средств, так и путем заимствований, затрагиваются также фразеологические неологизмы.